

APROXIMACIÓ SOBRE L'ABASTIMENT DE PAPER A LA CATEDRAL DE TARRAGONA A LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XVIII: LES MARQUES D'AIGUA EN ELS MANUSCRITS MUSICALS D'ANTONI MILÀ

MONTserrat CANELA GRAU
Universitat Rovira i Virgili

RESUM

La musicologia és una disciplina que recolza en moltes d'altres per tal de desenvolupar correctament el seu àmbit d'estudi. L'estudi de les marques d'aigua del paper és una d'aquestes matèries de reforç per a la musicologia que, concretament, pot ajudar a la datació de manuscrits musicals. En el present article s'estudien les marques d'aigua trobades en deu manuscrits musicals d'Antoni Milà, que fou mestre de capella de la catedral de Tarragona a la segona meitat del segle XVIII. D'aquesta investigació¹ neix una primera aproximació sobre l'abastiment de paper que la seu tarragonina tenia en aquells temps.

ABSTRACT

Musicology is a discipline that gets support from many others in order to develop its field of study. The study of paper watermarks is one of these subjects of reinforcement to Musicology that, in particular, can help to date musical manuscripts. In this article I study the watermarks which have been found in ten musical manuscripts of Antoni Milà, who was the chapel master of the cathedral of Tarragona in the second half of the 18th century. From this area of research, an initial approach is carried out about the supply of paper that the Seo of Tarragona had at that time.

Paraules clau: catedral de Tarragona, segle XVIII, Antoni Milà, manuscrits musicals, marques d'aigua.

Keywords: *Tarragona's Cathedral, 18th century, Antoni Milà, musical manuscripts, watermarks.*

1. Aquest article es basa en la investigació duta a terme per a l'elaboració de la meua tesi doctoral, que porta per títol *Antoni Milà: tres dècades de paisaje sonoro devocional*, i que fou llegida i defensada l'abril de 2017 a la Universitat de Salamanca.

Introducció

L'estudi de les marques d'aigua del paper és una matèria de reforç per a la musicologia que, tot i estar encara poc sistematitzada, amb el pas dels anys va sumant cada cop més investigadors interessats i més estudis portats a terme. En realitat, l'estudi de les marques d'aigua com a ciència històrica auxiliar va començar a principis del segle xx, i, tot i que en el decurs de la centúria se'n van publicar algunes magnes recopilacions², la seva elaboració va tenir alguns detractors degut a la seva poca precisió. Ja en el segle XXI, però, la precisió amb què es poden arribar a obtenir les marques d'aigua, així com les lectures que del seu estudi es desprenen, posen aquesta disciplina auxiliar en el lloc que li pertoca. Malgrat això, val a dir que encara estem mancats d'una nova, àmplia i moderna col·lecció que aglutini el corpus de les marques d'aigua trobades fins ara, especialment les datades³, ja que són les que, a priori, semblen més interessants en termes d'ajuda a la musicologia. En aquest sentit, és important assenyalar algunes de les bases de dades que actualment fan aquesta funció aglutinadora:

- PFES (Papel y Filigranas en España):
- <http://www.culturabenedictines.es/ca/filigranas/paper-i-filigranes-espanya-pfes-2/>
- FILIGRANAS HISPÁNICAS:
- <https://www.mecd.es/filigranas/>
- BERNSTEIN THE MEMORY OF PAPER:
- http://www.memoryofpaper.eu/BernsteinPortal/appl_start_disp

Antoni Milà, mestre de capella de la catedral de Tarragona

Va ser a la segona meitat del segle XVIII quan Antoni Milà (nat probablement a Vilafranca del Penedès, on exercia de mestre de capella a l'església de Santa Maria) va arribar a Tarragona per ocupar la plaça de mestre de capella, que estava vacant des de la mort de Francesc Frexas, el 1756. Tot sembla indicar que la seva arribada, el 1762, va ser per ocupar la plaça com a interí, fins que el 1770 va realitzar les oposicions al dit magisteri, que va guanyar, i va restar en el càrrec fins al dia de la seva mort, el 23 de maig de 1789.

2. VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *Paper and watermarks in Catalonia*, 2 vols. Amsterdam: The Paper Publications Society, 1952; BRIQUET, Charles Moïse. *Les Filigranes. Dictionnaire Historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. Ginebra-París: Alphonse Picard et fils, 1907; VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *La historia del papel en España*, Vol. I: Siglos x-xiv; Vol. II: Siglos xv-xvi; Vol. III: Siglos xvii-xix. Madrid: Empresa Nacional de Celulosas, 1978-1982.

3. EZQUERRO ESTEBAN, Antonio. "El estudio de las marcas de agua del papel como material para determinar la datación y procedencia de las fuentes histórico-musicales, y su grado de fiabilidad". *Anuario Musical*, CSIC, Barcelona, 55 (2000), p. 23.

La Tarragona que el compositor va trobar en el moment d'acceptar el càrrec com a interí tenia uns nou mil habitants, aproximadament, i estava estructurada, com apunten Jordi Rovira i Andreu Dasca⁴, de manera estamental: un important col·lectiu eclesial, la petita noblesa local, els funcionaris, els militars, els comerciants, els artesans i la burgesia incipient. Durant els anys del seu magisteri, Milà va conèixer dos dels arquebisbes més influents de l'arxiepiscopat tarragoní: Joaquín de Santiyán (1779-1783) i Francesc Armanyà (1785-1803), els quals van dedicar força temps i diners a l'embelliment estètic de la ciutat, a millorar les infraestructures tarragonines i a la divulgació de la cultura en diferents àmbits.

Antoni Milà era un home elegant, educat i culte, que va saber adaptar les seves composicions als efectius vocals i instrumentals que la capella de música posseïa. La producció musical de la seva etapa tarragonina consta de més de dues-centes obres, que pertanyen a l'Arxiu Capitular de la catedral de Tarragona (*E-TAc*), es conserven a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona (*E-TAha*) i estan anotades a l'inventari IFMuC⁵. D'aquest mestre de capella també es conserven obres al Centre de Documentació VINSEUM de Vilafranca del Penedès i l'arxiu parroquial de Santa Maria de la Geltrú.

Abans d'entrar pròpiament en l'estudi de les marques d'aigua (o filigranes⁶) dels manuscrits musicals de Milà, es fa necessari fer una petita contextualització

4. ROVIRA SORIANO, Jordi i DASCA ROIGÉ, Andreu. "El regnat de Carles III i la cultura i historiografia tarragonines". *Butlletí del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver*, CEHS "Guillem Oliver", Tarragona, 2 (1989), p. 3-4.

5. BONASTRE I BERTRAN, Francesc; GREGORI CIFRÉ, Josep Maria i CANELA GRAU, Montserrat. *Inventaris dels fons musicals de Catalunya. Vol. 8: Fons de la Catedral de Tarragona*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2015.

6. «En puridad, no es lo mismo "marcas de agua" que "filigranas", aunque en ocasiones se confunden los dos términos básicamente por sus traducciones inglesa ("watermarks") y francesa ("filigranes"). Concretamente, la marca de agua sería la huella que queda en el papel, a través de la cual podemos ver pasar la luz (los ejemplos más cercanos para el lector actual serían las siluetas del perro en el papel de la marca Galgo, o las letras y escudo en el papel Gvarro), mientras que la filigrana sería el pedazo de alambre trabajado (retorciéndolo para formar esa silueta) que se coloca durante el proceso de fabricación del papel, con vistas a que deje impresa la silueta traslúcida deseada», a EZQUERRO ESTEBAN, Antonio: "El estudio de las marcas de agua...", p. 20.

«Tot i que aquests dos termes sovint s'utilitzen indistintament, és convenient puntualitzar alguns aspectes dels mateixos. La *filigrana*, en sentit estricte, seria el dibuix –figura i lletres– fet amb fil de metall que s'incorpora a la tela de la forma o motlle paperer.

La imatge que transmet la filigrana, i que apareix com a senyal transparent en el paper –ja que, pel seu relleu, sobre la mateixa es disposarà un menor gruix de pasta– és la vertadera *marca a l'aigua*, i s'origina en el precís moment que aquesta degota, simultàniament a la fabricació del full. La filigrana és, per tant, un producte anterior i material, i la marca a l'aigua serà la seva conseqüència –immaterial, en certa manera– que es produeix durant l'elaboració, full a full, del paper», a MUNNÉ SELLARÈS, Lourdes. *Els molins paperers. origen, arquitectura, funció i evolució (Comarca de Capellades, 1700-1950)*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2015, p. 334.

històrica i geogràfica sobre els molins que existien al segle XVIII a Tarragona i al seu entorn més proper. En aquest sentit, val a dir que el comerç de paper era una pràctica habitual en aquells temps, de manera que l'arquebisbat podia comprar raimes de paper allà on la relació qualitat-preu fos la més adequada. Tot i això, no hi ha documentació a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona referent a la compra de paper per part del capítol catedralici, ni a les actes capitulars del segle XVIII ni als llibres de fàbrica (els quals, a més, només arriben al 1747).

Els molins paperers a la Catalunya del segle XVIII

Segons Oriol Valls⁷, al segle XVIII, i malgrat la competència italiana i francesa, els molins paperers a Espanya es podien comptar per centenars. Amb el ressorgiment que la indústria⁸ paperera va viure als segles XVIII i XIX, foren diverses les zones que operaven a Espanya, i, en aquest sentit, Catalunya no en va ser una excepció, ans al contrari. Com és ben sabut, la importància de la indústria del paper a Catalunya provenia de segles passats (ja en el segle XIII, els molins del Principat abastien tot Catalunya i més enllà de les seves fronteres) i la seva influència en els molins paperers de tot Espanya és ben coneguda. Així, durant el segle XVIII hi havia diverses zones papereres disseminades per tota la geografia catalana que treballaven a ple rendiment, i de totes elles, en sobresortien –tant per producció com per distribució–, Capellades (a la comarca de l'Anoia) i la Riba (a la comarca de l'Alt Camp). Segons Miquel Gutiérrez i Poch⁹:

“A inicis del segle XVIII la fabricació catalana de paper encara no s'havia articulada com una activitat destacable. El nombre de molins proporciona una primera aproximació al seu creixement. El 1728 es té constància de 35 molins (en realitat es poden situar entre 40 i 50). A partir de llavors i fins a la dècada de 1760 el creixement fou lent. La veritable eclosió es va donar a les dècades de 1770 i 1780. A finals de segle existien uns dos-cents molins.”

És important recordar que els elements que defineixen la ubicació dels molins paperers són, en primer lloc, l'aigua; en segon lloc, la relativa proximitat a un nucli urbà important, i, finalment, el fet de disposar d'unes bones co-

7. VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *La historia del papel en España...*, Vol. III, p. 13.

8. En el context d'aquest article, s'entén el mot *indústria* com una activitat econòmica i una tècnica que consisteix a transformar les matèries primeres fins a convertir-les en productes adequats per a satisfer les necessitats de l'home. Pel que fa al segle XVIII, també es parla habitualment d'*indústria paperera*, tot i que aquesta activitat econòmica es situï a cavall entre el comerç dut a terme mitjançant el treball manual d'unes poques famílies (en certa manera, doncs, de forma artesanal), i la producció i distribució més extensa de determinats molins paperers.

9. GUTIÉRREZ I POCH, Miquel. *La indústria paperera de l'Anoia (1700-1998)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 102-103.

municacions per a l'intercanvi comercial així com per a l'incipient intercanvi industrial¹⁰. Capellades havia estat des de temps antics una zona de producció paperera, i part del seu èxit es devia al fet que, a més d'estar a prop d'una conca fluvial, s'aprofitava dels avantatges que li proporcionava el camí reial de Barcelona a Madrid¹¹. Aquest camí connectava la producció d'ambdós mercats i assegurava l'arribada de matèries primeres a través del port de Barcelona. D'altra banda, sembla que la zona paperera de la Riba¹², i especialment des de finals del set-cents, tenia el seu principal mercat a Amèrica. El grup de molins que conformaven aquesta zona no gaudien d'alguns dels privilegis reials que tenia Capellades, i a més, tenien una producció inferior, però posseïen també la seva àrea d'influència i es beneficiaven de la proximitat dels ports de Tarragona i Salou. Eren, doncs, aquestes dues grans zones les que en el segle XVIII es repartien les grans exportacions de paper, però no eren les úniques: en tota la geografia catalana existien altres centres de producció, més modestos però no per això menys importants. Segons Oriol Valls, les zones de manufactura més importants es concentraven, de nord a sud a (fig.1):

1. Olot/Girona (influència del riu Fluvià)
2. Ripoll/Vic (influència dels rius Terri i Ter)
3. Sant Celoni/Palautordera (influència del riu Tordera)
4. Barcelona/Terrassa/Sabadell (influència dels rius Ripoll i Llobregat)
5. Súria/Cardona/Manresa (influència del riu Cardener)
6. Capellades/Igualada (influència dels rius Anoia i Carme)
7. La Riba/Tarragona (influència dels rius Francolí i Brugent)
8. Tortosa/Alfara (influència dels rius Ebre i Sénia)

La producció paperera al Camp de Tarragona

Com s'ha comentat anteriorment, segueix en importància a Capellades el centre de producció paperera de la Riba junt amb les poblacions que constituïen el seu districte: l'Albiol, Alcover, Vilaverd, Arbolí, el Milà i Rojals. A més

10. MUNNÉ SELLARÈS, Lourdes. "Molinos papeleros en Cataluña: Factores de localización". *Investigación Técnica del Papel*, Asociación de Investigación Técnica de la Industria Papelera Española, Madrid, 126 (1995), p. 785-791.

11. GUTIÉRREZ I POCH, Miquel. "La manufactura paperera catalana a la segona meitat del segle XVIII: una introducció". *Pedralbes: Revista d'Història Moderna*, UB, Barcelona, 8 (1988), p. 349-363.

12. SÁNCHEZ REAL, José. "La expansión papelera en Cataluña". *Actas del V Congreso Nacional de Historia del Papel en España*. Ajuntament de Sarrià de Ter, Girona (2003), p. 483-495; SÁNCHEZ REAL, José. "Els paperers Camps a la Riba". *Aplec de Treballs (Montblanc)*, Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, Montblanc, 21 (2003), p. 97-102.

d'aquest important nucli, també hi havia altres localitats amb molins paperers, entre les quals cal destacar Tarragona, Valls, el Catllar i Centelles (Constantí).

El molí de Centelles: les primeres notícies de fabricació paperera en aquesta zona són de l'any 1412¹³, moment en què es documenta el fet que en el poble de Centelles “scaparellen draps”; és a dir, es desfilen i molen draps. Es tracta, doncs, d'un molí paperer. Al segle XVII se'l coneixia com a molí de Rodolat, nom que feia referència a Jaume Rodolat, el qual consta com a moliner el 1694. Sembla que el mateix Rodolat va millorar la producció del molí portant de Capellades Jaume Font, del qual es té constància que vivia en aquest molí amb la seva dona (també natural de Capellades) i els seus quatre fills, el 1697. Junta-ment amb la família Font vivien en el mateix indret el paperer Bertran i els seus també quatre fills. El fet que dues famílies tan nombroses poguessin viure del molí dona una idea de la important activitat paperera i de la seva rendibilitat econòmica en aquell moment¹⁴. Ja en el segle XVIII, la documentació que aporta Sánchez Real¹⁵ ratifica que el molí continuava en actiu, que pertanyia a Ramon de Redolat i també que per espai de dos anys el van administrar conjuntament Jaume Font i Jerónimo Font, ja que ambdós van constituir el 1712 una companyia a aquest efecte. Al primer terç del segle XVIII, el molí passà a mans de la cartoixa d'Escaladei, i és precisament l'escut d'aquest monestir cartoixà (junt amb la inscripció de l'any 1732), el que encara avui es pot apreciar a la clau de l'arc de la portalada del molí, ara en ruïnes (fig. 2). A la segona meitat del set-cents, el molí ja es troba documentat com a molí d'Escaladei i sota les ordres de Domingo Cases. Els anys en què el molí fou propietat d'aquesta comunitat monàstica van ser els últims de gran activitat paperera a Centelles. Al segle XIX, i un cop suprimits els ordes religiosos, el molí (i les terres properes) van ser venuts en subhasta pública¹⁶. Tota la finca va ser comprada per Melcior Lloberas i Benas (natural de Torredembarra) el 1842. A partir d'aquí, sembla que el molí va continuar habitat i funcionant com a fàbrica de paper fins que s'abandonà, a començaments del segle XX.

13. El 1412 el capítol de la catedral de Tarragona concedeix a Antoni Codina el permís per a la instal·lació d'un molí. El 1576 ja apareix documentat el molí paperer en aquella localitat, on treballava Juan de Laus. Posteriorment, el 1559, la documentació assenyalava ja una sòlida fabricació paperera. Vegeu: SÁNCHEZ REAL, José. “Molino papelero en Tarragona”. *Estudis de Constantí*, Ajuntament de Constantí, Tarragona, 1 (1985), p. 38.

14. CERDA, Maria Assumpta; ROCA, Josep Maria i SABATÉ, Josep Maria. *Notes per a l'estudi dels molins hidràulics de l'antic terme de Centelles*. Tarragona: Centre d'Estudis de Constantí, 1992, p. 34.

15. SÁNCHEZ REAL, José: “Constitución de una compañía en un arrendamiento del Molino de Centelles”. *Estudis de Constantí*, Ajuntament de Constantí, Tarragona, 19 (2003), p. 49-52.

16. SÁNCHEZ REAL, José: “El molino papelero de Centelles”. *Estudis de Constantí*, Ajuntament de Constantí, Tarragona, 12 (1996), p. 27-40.

El molí de Tarragona: segons Sánchez Real¹⁷, abans del segle XVI existien a Tarragona uns molins hidràulics situats a la part baixa de la ciutat, en l'actual barri del Port. Aquest molins eren, però, majoritàriament fariners. Més tard, a la Tarragona del segle XVII, existien tres molins prop del port, dos de fariners i un de polvorer. Tots tres, juntament amb d'altres instal·lacions, empraven l'aigua del canal que provenia del riu Francolí. Un d'aquests molins fariners era molt petit i s'utilitzava poc, i va ser això el que probablement va fer pensar al Dr. Francisco de Borrás –persona benestant i coneguda a la ciutat– de convertir-lo en un molí paperer¹⁸. No hi ha documents relatius al funcionament del dit molí fins a 1686, quan, com apunta Sánchez Real¹⁹, “El hecho de que hasta 1686 no se hable en los documentos de la ciudad de fijar un impuesto sobre el papel que fabricaba parece indicar que hasta aquel año no empezó a funcionar el molino papeler”. Tal com el Dr. Francisco de Borrás va prometre, la producció va ser de primeríssima qualitat. Aquest molí fabricava paper d'estrassa, paper corrent per a impressions i escriptura, paper de mida “mitjana”, de forma “major” i paper “imperial” (de major format que els anteriors). Els primers plec de paper amb la marca d'aigua de l'escut de Tarragona són de 1687 i arriben fins a 1735²⁰, quan es va deixar de fabricar o bé quan el molí va canviar d'amo i de marca d'aigua. Tot sembla indicar que va ser la cartoixa d'Escaladei la que va comprar el molí, atès que més o menys en aquella època va aparèixer a Tarragona un paper amb la mateixa qualitat que la del molí de Borrás però amb la marca d'aigua dels cartoixans. No es tenen més notícies d'altres molins paperers a la ciutat de Tarragona.

Els molins de la Riba: el territori de la Riba és abrupte i escarpat, i el poble presenta una curiosa geografia, ja que apareix sostingut absolutament en vertical. La veritable artèria del poble és el riu Brugent, la majoria de les aigües del qual són conduïdes per un canal d'uns 360 metres de longitud fins al vèrtex superior del poble. Des d'aquest punt fins a la seva part més baixa, per on passa el riu Francolí, hi ha un desnivell que sobrepassa els 100 metres. La Riba, doncs, es beneficia de les aigües d'ambdós rius, així com d'una quan-

17. SÁNCHEZ REAL, José. “Molino papeler en...”, p. 36.

18. Sempre segons Sánchez Real, després d'intenses negociacions amb l'ajuntament de la ciutat, i que li fos denegada aquella primera petició i la següent (en què proposava emplaçar el molí als afores de la ciutat), se li va concedir el permís per a construir el nou molí paperer a la zona del port. El permís va arribar, però, amb condicions, ja que no podia causar cap tipus de molèstia al veïnat o incomoditat als molins propers. A més, havia de conduir les aigües brutes a pous morts o a llocs suficientment allunyats com per evitar les males olors.

19. SÁNCHEZ REAL, José. “Molino papeler en...”, p. 41.

20. SÁNCHEZ REAL, José. “El escudo de la ciudad de Tarragona”. *Boletín Arqueológico*, RSAT, Tarragona, 4 (1951), p. 18.

titat no pas petita de fonts naturals que neixen pel vessant de la muntanya. I és per tot això que en el segle XVIII el poble posseïa una vintena de molins, els quals, a la vegada, exercien una influència notable sobre els pobles del voltant on també hi havia molins paperers: l'Albiol, Alcover, Vilaverd, Arbolí, el Milà i Rojals. Les primeres notícies d'un molí paperer a la Riba daten de 1159, quan el comte de Barcelona Ramon Berenguer va fer la concessió d'un d'ells a profit de Guillem de Vilagrassa²¹. Paradoxalment, però, aquest poble, que va ser un dels primers llocs on es va fabricar paper a Catalunya, no va tornar a aparèixer en la història paperera fins al primer quart del segle XVIII. Segons Miquel Gutiérrez i Poch: “paperers d'aquest origen [de l'Anoia] van estar a la gènesi del desenvolupament de la Riba. A la localitat de l'Alt Camp, els quatre paperers recollits als registres matrimonials fins al 1723 eren de la Pobra de Claramunt”²².

La falta de documentació, destruïda a causa de diversos conflictes bèl·lics que van ser especialment durs en aquest poble, impedeix elaborar amb continuïtat la història dels molins paperers de la Riba, però se sap que l'auge d'aquest centre de producció era important a mitjans del segle XVIII. Oriol Valls apunta que va ser Cristòfol Miquel el primer paperer documentat en aquest poble: constava com a oficial paperer a la Riba el 1726, any que es casà amb Maria Guarro i Milà, de la nissaga paperera Guarro, de Capellades²³. I ja en la segona meitat de segle, es té constància que estaven operant amb normalitat els paperers Salvador Carnicer, Joan Carbó, Francesc Roig i Francesc Camps. Quant a l'ascens productiu d'aquesta zona paperera, es va produir quan el rei Carles III, el 1776, amplia a tots els molins paperers de Catalunya els privilegis que el seu pare, el rei Carles II, havia concedit el 1773 a la família Guarro de Capellades, i, especialment, quan a finals de segle (el 1798), va atorgar a la Riba el permís per a enviar paper a Amèrica. Els molins de la Riba estaven situats en tres zones diferents: els de l'interior del poble (afilerats a un costat del carrer de la Costa), els situats al riu Brugent i els situats al riu Francolí. A la segona meitat del segle XVIII, hi havia divuit molins a l'interior del poble, quinze al costat del riu Brugent²⁴ i set vora el riu Francolí.

El molí paperer de Tarragona (que suposadament pertanyia a la cartoixa d'Escaladei a l'època d'Antoni Milà), els molins de la Riba i la seva àrea d'influència, i els molins propers a Tarragona que pertanyien a Escaladei (Centcelles i

21. VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *Paper and watermarks...*, p. 122.

22. GUTIÉRREZ I POCH, Miquel. *La industria paperera...*, p. 73.

23. VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *Paper and watermarks...*, p. 207.

24. La majoria dels molins situats al riu Brugent estaven situats fora de l'estricta terme de la Riba, però la propietat i explotació corresponia als habitants d'aquesta població.

el Catllar), són els que a priori haurien d'haver abastit el capítol de la catedral de Tarragona durant la segona meitat del segle XVIII, conclusió lògica per la seva evident proximitat geogràfica, i que, com veurem a les conclusions, queda confirmada tot i que amb alguna sorpresa.

Metodologia i morfologia

Donat que l'estudi que aquí es presenta és només el començament d'una futura investigació que abrasi tot el corpus musical d'Antoni Milà, i amb la intenció de buscar un sistema que em permetés seguir el present treball en un futur, vaig plantejar-me uns criteris de recollida de les marques d'aigua. En aquest sentit, vaig decidir, en primer lloc, buscar qui havia investigat i publicat ja sobre aquest tema per tal de poder encaminar l'estudi correctament; en segon lloc, vaig determinar que la sola reproducció de les marques d'aigua era insuficient i que aquestes s'havien d'acompanyar d'una sèrie de dades que corroboressin la seva existència i ajudessin a la seva identificació; en tercer lloc, vaig adonar-me que em calia una bona maquinària per a la còpia dels dissenys, i finalment, que em calia pensar en l'estructura d'una base de dades personal que em permetés ampliar, en el futur, els dissenys trobats i fer-hi les connexions necessàries.

Al llarg de la història, i des que va començar la recollida de les marques d'aigua, s'han plantejat diverses tècniques de reproducció dels dissenys d'aquestes. En aquest sentit, val a dir que des de les més rudimentàries, com la de Briquet²⁵ (que proposava posar el full solt amb la marca d'aigua en una finestra i copiar-la al contrallum), fins a les modernes tècniques de fotografia amb UV-paper Dylux o radiografia, han passat molts anys, i encara ara, la còpia per calc en una taula de llum és la que, majoritàriament, es segueix emprant. Els investigadors José Sánchez Real, el 1974²⁶, i M. Carmen Hidalgo, el 1995²⁷, ambdós conscients que la tècnica de còpia per calc en una taula de llum és la que es troba més a l'abast de la majoria d'investigadors, van referenciar aquest procediment de recollida dels dissenys, i, tot i que el consideraven rudimentari i poc precís, li van concedir un vot de confiança en funció del tipus d'anàlisi i comparativa que s'estigués duent a terme. Altres investigadores, com M. Dolores

25. BRIQUET, Charles Moïse. *Les Filigranes. Dictionnaire Historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. Ginebra-París: Alphonse Picard et fils, 1907.

26. SÁNCHEZ REAL, José: "Criterios a seguir en la recogida de filigranas". *Ligarzas*, Universitat de València, València, 6 (1974), p. 369-371.

27. HIDALGO BRINQUIS, M. del Carmen: "Sistemas tradicionales en la reproducción de filigranas". *Investigación y Técnica del Papel*, Asociación de Investigación Técnica de la Industria Papelera Española, Madrid, 124 (1996), p. 348-353.

Díaz i Ana Herrero²⁸, han proposat tècniques més modernes, però que, malauradament, no estan a l'abast de la majoria d'investigadors. Així doncs, el procés de reproducció per calc amb taula de llum ha estat l'escollit per a treballar amb els manuscrits musicals d'Antoni Milà. Aquest sistema ofereix els avantatges de tenir un baix cost i una fàcil execució, però, en contrapartida, la subjectivitat en la interpretació de la marca d'aigua és el seu major inconvenient. A aquest efecte, doncs, vaig comprar un negatoscopi²⁹ suficientment gran perquè els fulls de mida doble foli hi cabessin de manera folgada (fig. 3). La utilització del negatoscopi és, en realitat, la idònia quan es tracta de l'observació de fulls solts i/o amb marques d'aigua poc nítides, com és el cas. La llum que emet el negatoscopi i la seva portabilitat fan d'aquest aparell la millor opció de treball quan l'arxiu on es vagin a copiar les marques d'aigua no disposi de la seva pròpia taula de llum (com va ser el meu cas). A més, si la llum és prou potent, es pot arribar a fer una fotografia digital de la marca d'aigua, fet que ajuda encara més a completar l'estudi en qüestió (fig. 4). Així doncs, tenint en compte l'exposat anteriorment, la metodologia que vaig fer servir treballant amb la meua taula de llum va ser:

- 1) Col·locar sobre la superfície il·luminada del negatoscopi el full del manuscrit que tingués la marca d'aigua.
- 2) Col·locar sobre el manuscrit una làmina protectora transparent; en el meu cas, un full de polietilè, mida DIN A3 (29,7 x 42 cm).
- 3) Sobre aquest full protector, posar un paper vegetal plòter, mida DIN A4 (21 x 29,7 cm), amb un gramatge de 95 g/m².
- 4) Calcar en el full de paper vegetal la marca d'aigua, el corondell portador (si n'hi ha), els corondells esquerre i dret més propers al disseny i a sobre el corondell esquerre (al cap del disseny), traçar els puntillons que s'observen en 0,5 mil·límetres, aproximadament. En el cas de no poder observar amb suficient nitidesa algun corondell, ni ampliant-lo amb una lupa, vaig optar per no copiar-lo. Vaig seguir el mateix criteri per als puntillons.
- 5) Calcar els traços de la marca d'aigua i del verjurat amb un llapis de grafit tou i fi (en el meu cas, un llapis portamines 2B/0,5 mm).
- 6) Repassar els dibuixos amb un retolador permanent de diferents gruixos: en el meu cas, amb una punta de 0,2 mm per al verjurat i de 0,6 mm per

28. DÍAZ DE MIRANDA, M. Dolores i HERRERO MONTERO, Ana: "Propuesta de estudio y reproducción de filigranas". *Actas del V Congreso Nacional de Historia del Papel en España*. Ajuntament de Sarrià de Ter, Girona (2003), p. 135-191.

29. Es tracta d'un negatoscopi del fabricant Queraltó, construït en acer inoxidable. S'il·lumina a través de fluorescència (és a dir, amb llum freda), mentre que la pantalla de metacrilat és de color blanc per tal de no perjudicar el manuscrit. Mesura 380 x 100 x 480 mm.

a la marca d'aigua. D'aquesta manera, tot i que en el dibuix resultant el gruix de la verjura no s'ajusti al que realment té, s'aconsegueix que la marca d'aigua ressalti.

Els manuscrits musicals estudiats

La selecció d'obres musicals d'Antoni Milà que van ser objecte d'anàlisi per a la tesi doctoral inclou diverses tipologies i formes musicals per tal de poder apreciar al màxim –tot i que la mostra sigui petita en relació al total del corpus musical del compositor– l'estil compositiu d'aquest mestre de capella. Amb la mateixa intenció, la selecció de manuscrits musicals presenta diferents plantilles vocals i instrumentals. Quant a l'espectre cronològic (i tenint en compte que la majoria d'obres no duen data de composició), vaig optar per incloure obres datades del període productiu precedent del compositor –moment en què exercia de mestre de capella a l'església de Santa Maria, a Vilafranca del Penedès (obres que pertanyen però, a l'Arxiu Capitular de la Catedral de Tarragona)–, així com obres del seu període tarragoní, datades i sense datar. D'aquesta manera, l'estudi acull diversitat de tipologies, formes, plantilles instrumentals i plantilles vocals i, a més, diversitat cronològica, amb una clara intenció de visió global.

	Manuscrit	Gènere i veus	Datació
1	<i>E-Tac</i> : 2972/439	Cobles, a 4 veus	1757
2	<i>E-Tac</i> : 2974/439	Goigs, a 4 veus, amb violins i trompes	s/d
3	<i>E-Tac</i> : 2996/440	Lamentació, per a tiple, amb violins	s/d
4	<i>E-Tac</i> : 3018/441	<i>Magnificat</i> , a 6 veus	s/d
5	<i>E-Tac</i> : 3033/442	Motet, a 2 veus	s/d
6	<i>E-Tac</i> : 3050/443	Responsori, a 3 veus, amb violins, oboès i trompes	s/d
7	<i>E-Tac</i> : 3061/444	Salm, a 5 veus	s/d
8	<i>E-Tac</i> : 3070/445	Antífona, a 6 veus i orgue	s/d
9	<i>E-Tac</i> : 3089/446	Villancet, a 4 veus	1767
10	<i>E-Tac</i> : 3116/448	Villancet, a 8 veus, amb violins, flautes, oboès, clarins i trompes	s/d

La majoria de les obres musicals estudiades estan escrites en fulls solts que daten del segle XVIII. En alguns pocs casos, aquests fulls solts coexisteixen amb papers posteriors, molt probablement del segle XIX. Quan es dona aquest últim cas, es produeixen dos possibles escenaris: en primer lloc, la possibilitat que algunes de les còpies del segle XIX no presentin marca d'aigua, i en segon lloc, el fet que, quan n'hi ha, siguin morfològicament molt allunyades a les del segle

anterior. La qualitat del paper també és molt diferent en ambdós casos. Les còpies del segle XIX tenen un gramatge tipus cartolina, de més de 100 g, res a veure amb els manuscrits suposadament originals (coetanis, si més no) de Milà, en què el paper emprat és molt fi.

Tots els manuscrits musicals estudiats presenten marques d'aigua. Es tracta d'un mostrari de vint-i-dos dissenys diferents, vuit dels quals m'ha estat impossible d'identificar. D'aquestes vuit marques d'aigua no identificades, dues pertanyen a la família dels escuts, una a la família de les corones i cinc a la família de les lletres (això fa un total d'un 36,36% de dissenys no identificats).

FILIGRANA NÚMERO 1 (fig. 5)

FAMÍLIA: escuts (escut d'Escaladei, tipologia 1)

DESCRIPCIÓ: escut coronat, amb les quatre barres catalanes a la part superior i escala amb creu llatina al capdamunt a la part inferior. Tot amb orla (excepte la part de la corona).

DIMENSIONS: alçada, 64 mm; amplada, 43 mm

POSICIÓ: central

ANY: 1757

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 2972/439

REFERÈNCIES: 1737, Olot. Valls³⁰ (1952). Filigrana 207; 1742, Capellades. Valls (1952). Filigrana 209; 1745, Poblet. Valls³¹ (1978-1982). Filigrana 101; 1747, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 210; 1750, Vallfogona de Riucorb. Gascón³² (2003). Filigrana T1/3; 1754, Vic. Valls (1952). Filigrana 211; 1759, Manresa. Valls (1952). Filigrana 212; 1761, Lleida. Valls (1952). Filigrana 214; 1769, Madrid. Valls (1978-1982). Filigrana 101; 1771 i 1776, Zaragoza. Valls (1978-1982). Filigrana 101.

DADES SOBRE EL FABRICANT: aquesta marca d'aigua és molt abundant i es pot trobar en tota la geografia catalana. Segons Valls i Subirà, durant una trentena d'anys (de 1737 a 1766), el molí d'Escaladei va ser regentat per Domingo Casas, que treballava anteriorment al molí paperer del Catllar i que provenia de Capellades, on també es dedicava a la fabricació de paper. La marca Escaladei es va emprar en diversos molins paperers, ja que els monjos en van arrendar diversos més enllà de les contrades del Priorat. Els dissenys de la seva marca d'aigua pre-

30. VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *Paper and watermarks in Catalonia*, 2 vols. Amsterdam: The Paper Publications Society, 1952.

31. VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *La historia del papel en España*, Vol. I: Siglos x-xiv; Vol. II: Siglos xv-xvi; Vol. III: Siglos xvii-xix. Madrid: Empresa Nacional de Celulosas, 1978-1982.

32. GASCÓN URÍS, Sergi. "Las filigranas del papel de la encomienda hospitalaria de Vallfogona de Riucorb (Conca de Barberà, Tarragona)". *Actas del V Congreso Nacional de historia del Papel en España*. Ajuntament de Sarrià de Ter, Girona, 2003, p. 349-370.

senten variants, algunes de les quals es poden apreciar en els manuscrits musicals de Milà aquí estudiats.

FILIGRANA NÚMERO 2 (fig. 6)

FAMÍLIA: escuts (escut d'Escaladei, tipologia 2)

DESCRIPCIÓ: escut coronat, amb escala amb creu llatina al capdamunt a la part superior i les quatre barres catalanes a la part inferior. Tot amb orla amb motius vegetals (excepte la part de la corona).

DIMENSIONS: alçada, 75 mm; amplada, 63 mm

POSICIÓ: central

ANY: 1767 (Ms: *E-TAc*: 3089/446)

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3089/446; *E-TAc*: 2996/440; *E-TAc*: 3050/443; *E-TAc*: 3116/448; *E-TAc*: 3061/444.

REFERÈNCIES: 1773, Lleida. Valls (1952). Filigrana 215; 2a meitat segle XVIII, Alfarràs. Bofarull (1956). Filigrana 129³³.

DADES SOBRE EL FABRICANT: vegeu filigrana núm. 1.

FILIGRANA NÚMERO 3 (fig. 7)

FAMÍLIA: escuts (escut del molí del Carme)

DESCRIPCIÓ: escut amb tres estrelles, coronat i amb creu grega a la part superior de la corona. Tot amb orla. Porta com a contramarca les lletres R. ROMANI. Poc visible.

DIMENSIONS: alçada, 101 mm; amplada, 52 mm

POSICIÓ: centrada a la dreta (*E-TAc*: 3116/448); inferior (*E-TAc*: 2996/440).

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3116/448; *E-TAc*: 2996/440.

REFERÈNCIES: 1710, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 781; 1787, Barcelona. Valls (1978-1982). Filigrana 81; 1799, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 780; 1789, Oviedo. Díaz de Miranda³⁴ (2005).

DADES SOBRE EL FABRICANT: l'extensa família Romani de Capellades va ser pionera en aquesta zona i una de les més influents de la història del paper en terres hispàniques. Posseïen al segle XVIII diversos molins situats a Capellades, així com a la seva àrea d'influència. Una llarga i variada col·lecció de marques d'aigua en donen fe, i aquestes inclouen lletres i escuts molt variats. Segons

33. BOFARULL I SANS, FRANCISCO. *Heraldic Watermarks*. Hilversum, Països Baixos: The Paper Publications Society, 1956.

34. DÍAZ DE MIRANDA MACIAS, M. Dolores i HERRERO MONTERO, Ana M. "El papel en los libros de acuerdos del ayuntamiento de Oviedo. Años 1789 a 1812". *Actas del VI Congreso Nacional de Historia del Papel en España*, Conselleria de Cultura, Educació i Esport de la Generalitat de València, València (2005), p. 303-384.

Valls³⁵, aquest escut el posà per primera vegada en circulació Francesc Romaní i, posteriorment, el van fer servir tots els paperers que per aquest molí anaren passant. També segons aquest autor, aquest escut, a més de ser conegut a tot Espanya, es troba en abundants documents d'Amèrica Central i del Sud, així com a les Filipines. Sembla que les marques d'aigua amb l'escut del Carme van començar a circular cap al 1670 i es van utilitzar fins al segle XIX.

FILIGRANA NÚMERO 4 (fig. 8)

FAMÍLIA: escuts (paperers Carbó)

DESCRIPCIÓ: escut amb corona i orla. A l'interior, s'hi llegeix CAR[B]O. Les lletres del nom del paperer (a sobre del cognom) són poc visibles.

DIMENSIONS: alçada, 66 mm; amplada, 44 mm

POSICIÓ: central

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3070/445

REFERÈNCIES: 1743, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 151, i Valls (1978-1982). Filigrana 11; 1745, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 152; 1760, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 150.

DADES SOBRE EL FABRICANT: aquest escut pertany a la família de paperers Carbó, que, segons Valls³⁶, van ser els artífexs de la restauració paperera de la Riba. Destacaven per la bona qualitat del seu paper i presentaven el cognom de la nissaga de tres maneres diferents: 1) en una cartella; 2) inserit en el disseny del seu escut; 3) inserit, a mode de filacteri, en el dibuix d'un lleó.

FILIGRANA NÚMERO 5 (fig. 9)

FAMÍLIA: escuts

DESCRIPCIÓ: escut amb orla i possible corona. Poc visible.

DIMENSIONS: alçada, 43 mm; amplada, 35 mm

POSICIÓ: central

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3033/442

REFERÈNCIES: no se n'han localitzat.

DADES SOBRE EL FABRICANT: no identificat.

FILIGRANA NÚMERO 6 (fig. 10)

FAMÍLIA: escuts

35. VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *Paper and watermarks...*, p. 311.

36. VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *Paper and watermarks...*, p. 252.

DESCRIPCIÓ: escut circular amb orla i possible corona. Presenta cartel·la al peu, amb lletres de difícil lectura.

DIMENSIONS: alçada, 45 mm; amplada, 78 mm

POSICIÓ: central

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3070/445. Poc visible.

REFERÈNCIES: no se n'han localitzat.

DADES SOBRE EL FABRICANT: no identificat.

FILIGRANA NÚMERO 7 (fig. 11)

FAMÍLIA: cercles (paperer Anton Ferrer)

DESCRIPCIÓ: dos cercles en línia vertical coronats per un carràs de raïm amb creu llatina trevolada. A l'interior del cercle superior, lletra A, i carràs de raïm a dreta i esquerra del cercle. A l'interior del cercle inferior, lletra F, i carràs de raïm a la part inferior del cercle.

DIMENSIONS: alçada, 77 mm; amplada, 39 mm

POSICIÓ: central

ANY: 1767 (Ms: *E-TAc*: 3089/446)

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3018/441; *E-TAc*: 3089/446.

REFERÈNCIES: 1756, Madrid. Valls (1978-82). Filigrana 24; 1809?, PFES³⁷. Filigrana 001656 (aquest disseny incorpora les lletres: ANTON FERRER CAPELLADES).

DADES SOBRE EL FABRICANT: Antoni Ferrer va ser un paperer de Capellades, fill de Francesc Ferrer Ventanyols, que fou el primer d'aquesta nissaga paperera. Va arrendar diferents molins, com el del Pla, de Joan Marra, el 1745³⁸. Segons Oriol Valls, el seu paper es podia trobar a tot Espanya, a Amèrica del Sud i a les Filipines.

37. DÍAZ DE MIRANDA MACIAS, M. Dolores i VAN THIENEN, Gerard: "Datación e identificación de libros impresos, manuscritos y obras de arte a través de las filigranas papeleras". *Titivillus*, Universidad de Zaragoza, <https://titivillus.es/>, 1 (2015), p. 101-119. Cita concreta a la p. 104: "PFES (Papel y Filigranas en España) es una base de datos que recoge las características de los papeles y sus filigranas utilizadas en la documentación española a lo largo de la historia, y es el fruto de la base de datos *El papel y la filigrana en la documentación española* creada en la tesis doctoral de Mª Dolores Díaz de Miranda, defendida en la Universidad de Barcelona en enero de 2013, con el título: *Análisis y desarrollo de una base de datos para el estudio del papel y de las filigranas: fuente para la elaboración de la historia del papel en España* (inédita). En junio de 2013 PFS entró a formar parte del portal BERNSTEIN THE MEMORY OF PAPER (http://www.memoryofpaper.eu:8080/BernsteinPortal/appl_start_disp)".

38. GUTIÉRREZ I POCH, Miquel. *La indústria paperera...*, p. 121.

FILIGRANA NÚMERO 8 (fig. 12)

FAMÍLIA: cercles (paperers Soler)

DESCRIPCIÓ: cercle amb un carràs de raïm cap amunt i estels amb petit cercle interior en els punts cardinals. Del carràs de raïm en surt una faixa que sosté l'estel del nord.

DIMENSIONS: alçada, 56 mm; amplada, 33 mm

POSICIÓ: central

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 2974/439

REFERÈNCIES: 1800, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 957; 1796, Oviedo. PFES. Filigrana 002151.

DADES SOBRE EL FABRICANT: Oriol Valls anota que aquest escut pertany a la família Soler³⁹, una nissaga de paperers que van establir-se a punts molt allunyats entre si de la geografia catalana: Banyoles, Girona, Sabadell, Capellades, Torelló, Roda, la Riba... Aquest disseny en concret, el situa a la Torre de Claramunt (comarca de l'Anoia).

FILIGRANA NÚMERO 9 (fig. 13)

FAMÍLIA: animals (paperers Carbó)

DESCRIPCIÓ: lleó que aguanta amb les potes davanteres una cartel·la amb el cognom CARBO.

DIMENSIONS: alçada, 70 mm; amplada, 64 mm

POSICIÓ: central

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3070/445

REFERÈNCIES: 1760, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 165; 1794, Manresa. Valls (1978-1982). Filigrana 10; 1808, Manresa. Valls (1978-1982). Filigrana 8; 1801, Oviedo. PFES. Filigrana 00-1301.

DADES SOBRE EL FABRICANT: segons Bofarull i Sans⁴⁰, la família Carbó adoptà aquest dibuix –d'antiga procedència italiana– al segle XVIII, i es troba en el paper en ús a Catalunya des del 1774 fins al 1820. Aquesta seria, doncs, una primera referència de datació d'aquest manuscrit de Milà, que no anota l'any de

39. VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *Paper and watermarks...*, p. 326-327.

40. BOFARULL I SANS, Francisco de Asís. *Los animales en las marcas del papel*. Vilanova i la Geltrú: Oliva impresor, 1910, p. 150-151. També segons aquest autor, aquest disseny va ser importat a Espanya, i, en particular, als dominis de la Corona d'Aragó, a la segona meitat del segle XIV. Així, diverses tipologies de marques d'aigua amb la figura del lleó es poden trobar en manuscrits del segle XIV i XV (lleó sencer, mig lleó, lleó amb corona, lleó amb ales, lleó coronat...).

composició. Oriol Valls⁴¹ designa Pau Carbó –que marxà de la Riba a Torrelavit (Alt Penedès)– com la persona que acredità la marca d'aigua del lleó que sosté la cartel·la amb el cognom de la família.

FILIGRANA NÚMERO 10 (fig. 14)

FAMÍLIA: cavaller rellonejador

DESCRIPCIÓ: rellonejador a cavall amb lletres GARDELA al peu.

DIMENSIONS: alçada, 120 mm; amplada, 109 mm

POSICIÓ: central

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3050/443

REFERÈNCIES: 1780, Manresa. Valls (1952). Filigrana 182 (paperer Cardús); 1782, Manresa. Valls (1952). Filigrana 183 (paperer Cardús); 1788, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 184 (paperer Cardús); 1770, Olot. Valls (1952). Filigrana 283 (paperer Costas); 1788, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 285 (paperer Costas); 1788, Olot. Valls (1952). Filigrana 287 (paperer Costas); 1791, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 289 (paperer Costas); 1800, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 290 (paperer Costas); 1660, València. PFES. Filigrana 11-4949; (?), Alacant. PFES. Filigrana ES-ALC- 08 260; (?), Alacant. PFES. Filigrana ES-ALC- 08 302; (?), Alacant. PFES. Filigrana ES-ALC- 08 304; 1773-1778, Bunyol. PFES. Filigrana ES-VLC-BUN-V205.08_1; 1778-1784, Bunyol. PFES. Filigrana ES-VLC-BUN-V203.08_155; 1782, València. Rodrigo Zarzosa (2005)⁴²; 1752, Alacant. Martínez Poveda (2005)⁴³.

DADES SOBRE EL FABRICANT: el rellonejador és una marca d'aigua molt emprada, coneguda a Espanya amb el nom d'*El picador* o bé *El rejoneador*. Judith Helvia García apunta, en la seva tesi doctoral⁴⁴, que aquest disseny italià era un dels que allí s'utilitzaven en el paper que es destinava exclusivament a Espanya. Aquesta marca d'aigua estava formada per dos dissenys complementaris: en un

41. VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *Paper and watermarks...*, p. 252.

42. RODRIGO ZARZOSA, Carmen; VICENTE NAVARRO, Ana i CHIRIVELLA, Vanesa: "Adenda a las filigranas del siglo XVIII en la biblioteca de la Real Academia de San Carlos". *Actas del VI Congreso Nacional de Historia del Papel en España*, Conselleria de Cultura, Educació i Esport de la Generalitat de València, València (2005), p. 265-301.

43. MARTÍNEZ POVEDA, Paloma. "Aproximación al estudio del papel en el siglo XVIII alicantino. Filigranas en los libros de cabildos del archivo municipal de Alicante". *Actas del VI Congreso Nacional de Historia del Papel en España*, Conselleria de Cultura, Educació i Esport de la Generalitat de València, València (2005), p. 247-264.

44. GARCÍA MARTÍN, Judith Helvia. *Música religiosa en la Castilla rural de los siglos XVIII y XIX. La capilla de música de la Iglesia de los Santos Juanes de Nava del Rey (1700-1890)*. Tesi doctoral. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2011, p. 506.

hi havia el rellonejador pròpiament dit (el cavaller amb la pica) i en l'altre un bou. Oriol Valls⁴⁵ apunta que fou Joan Costa (fill) el primer que va acreditar el disseny del rellonejador a Catalunya, disseny que va copiar de la marca d'aigua italiana *Matador* del paperer Fabiani. Molts d'altres paperers la van adoptar a posteriori, i un d'ells va ser Josep Cardús, que fou el primer que emprà aquest disseny en la nissaga paperera de què formava part. Pel que fa al rellonejador trobat al manuscrit de Milà, aquest es presenta sense el bou que habitualment l'acompanya i, a més, va acompanyat de les lletres del paperer Gardela de la Riba, el qual, com es veu, va adoptar també aquest popular disseny italià. Oriol Valls indica que la marca d'aigua de Gardela estava representada per un sol radiant amb la cartella que contenia el corresponent nom, i aquests són els exemples que mostra a *El papel y sus filigranas en Catalunya*⁴⁶. A partir d'aquesta primera aproximació a les marques d'aigua en els manuscrits musicals d'Antoni Milà, es comprova que el paperer Joaquim Gardela feia servir, com a mínim, dos dissenys de filigranes diferents: la del sol i la del rellonejador.

FILIGRANA NÚMERO 11 (fig. 15)

FAMÍLIA: vaixells (paperer Lluçia)

DESCRIPCIÓ: caravel·la

DIMENSIONS: alçada, 52 mm; amplada, 44 mm

POSICIÓ: central

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3050/443

REFERÈNCIES: 1759, Barcelona. Valls (1978-1982). Filigrana 62; 1760, Olot. Valls (1952). Filigrana 574^a; 1769, Olot. Valls (1952). Filigrana 575; 1772, Olot. Valls (1952). Filigrana 576; 1796, Capellades. Valls (1952). Filigrana 577; 1771, Oviedo. PFES. Filigrana 001423; 1778, Oviedo. PFES. Filigrana 001439; 1801, Oviedo. Díaz de Miranda⁴⁷ (2005).

DADES SOBRE EL FABRICANT: Oriol Valls⁴⁸ anota que els paperers Lluçia, de Capellades, empraven dos dissenys ben diferents entre si, un d'ells amb la muntanya de Montserrat i l'altre amb una caravel·la. El paper amb la caravel·la s'atribueix a Pau Lluçia i Borrull, i Valls afirma que era de molt bona qualitat.

45. VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *Paper and watermarks...*, p. 261.

46. VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *Paper and watermarks...*, p. 274-275; Filigranes 437, 438, 439 i 440 (p. 65-66).

47. DÍAZ DE MIRANDA MACIAS, M. Dolores i HERRERO MONTERO, Ana M. "El papel en los libros de acuerdos del ayuntamiento de Oviedo. Años 1789 a 1812". *Actas del VI Congreso Nacional de Historia del Papel en España*, Conselleria de Cultura, Educació i Esport de la Generalitat de València, València (2005), p. 303-384.

48. VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *Paper and watermarks...*, p. 287.

FILIGRANA NÚMERO 12 (fig. 16)

FAMÍLIA: corones

DESCRIPCIÓ: mitja corona

DIMENSIONS: alçada, 45 mm; amplada, 40 mm

POSICIÓ: angle inferior dret

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3018/441. Paper posterior al segle XVIII, d'un gramatge superior.

REFERÈNCIES: no se n'han localitzat.

DADES SOBRE EL FABRICANT: no identificat.

FILIGRANA NÚMERO 13 (fig. 17)

FAMÍLIA: lletres.

DESCRIPCIÓ: R ROMANI. Porta com a contramarca l'escut del Carme.

DIMENSIONS: alçada, 20 mm; amplada, 125 mm

POSICIÓ: central

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3116/448; *E-TAc*: 2996/440. REFERÈNCIES: 1710-1806; 1794-1801, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 781; 1791, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 835; 1787, Barcelona. Valls (1978-1982). Filigrana 81; 1791, Girona. Valls (1978-1982). Filigrana 82.

DADES SOBRE EL FABRICANT: vegeu filigrana núm. 4.

FILIGRANA NÚMERO 14 (fig. 18)

FAMÍLIA: lletres

DESCRIPCIÓ: RRVMEV

DIMENSIONS: alçada, 22 mm; amplada, 119 mm

POSICIÓ: centrada a la dreta

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3116/448

REFERÈNCIES: 1800, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 880; 1779, Girona. Valls (1978-1982). Filigrana 92.

DADES SOBRE EL FABRICANT: Oriol Valls anota que la família Romeu va fer la seva entrada al món de la fabricació paperera el 1672, a Capellades. Es poden trobar diversos dissenys de filigranes d'aquesta nissaga, i respecte a les lletres R. RUMEU, Valls anota que el paper on es trobaven era de molt bona qualitat i molt emprat com a paper de dibuix⁴⁹.

49. VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *Paper and watermarks...*, p. 316-317.

FILIGRANA NÚMERO 15 (fig. 19)

FAMÍLIA: lletres

DESCRIPCIÓ: CARBO

DIMENSIONS: alçada, 13 mm; amplada, 69 mm

POSICIÓ: central

ANY: 1757

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 2972/439

REFERÈNCIES: 1784, Barcelona. Valls (1952). Filigrana 147; 1807, Oviedo. PFES. Filigrana 001320.

DADES SOBRE EL FABRICANT: vegeu filigranes núm. 5 i 10.

FILIGRANA NÚMERO 16 (fig. 20)

FAMÍLIA: lletres

DESCRIPCIÓ: JOSE VILASECA CAPELLADES. Es tracta d'un paper d'alt gramatge, posterior al segle XVIII.

DIMENSIONS: alçada, 127 mm; amplada, 242 mm

POSICIÓ: central

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3061/444REFERÈNCIES: Díaz de Miranda-107/1890/10.068⁵⁰

DADES SOBRE EL FABRICANT: la història dels paperers Vilaseca es remunta a principis del segle XVIII, quan Gaspar Vilaseca, cirurgià de Manresa, s'establí a Capellades. La seva família va anar agrupant diversos molins paperers amb el pas dels anys: Cal Mata –el més antic, de 1714–, Cal Separa, Cal Castells i Cal Tillo (1771)⁵¹.

FILIGRANA NÚMERO 17 (fig. 21)

FAMÍLIA: lletres

DESCRIPCIÓ: J VILASECA BARCELONA. Paper posterior al segle XVIII, d'un gramatge superior.

DIMENSIONS: alçada, 9 mm; amplada, 125 mm

POSICIÓ: inferior esquerra

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3018/441

REFERÈNCIES: Díaz de Miranda-107/1890/10.068

50. DÍAZ DE MIRANDA, M. Dolores i HERRERO MONTERO, Ana. "Propuesta de estudio...", p. 135-191.

51. <http://www.jvilaseca.es/historia.php?l=es>. (accés: 05.06.2018)

DADES SOBRE EL FABRICANT: vegeu filigrana núm. 16.

FILIGRANA NÚMERO 18 (fig. 22)

FAMÍLIA: lletres

DESCRIPCIÓ: GARR A. Paper posterior al segle XVIII, d'un gramatge superior.

DIMENSIONS: alçada, 12 mm; amplada, 68 mm

POSICIÓ: central

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3061/444

REFERÈNCIES: no se n'han localitzat.

DADES SOBRE EL FABRICANT: aquestes lletres podrien identificar el paperer Garreta, de la Riba, o el paperer Garriga, de Sant Celoni. Valls mostra els dissenys en forma d'escut d'ambdós paperers, referenciats al segle XVIII, però no anota dissenys posteriors. Aquestes lletres (en un paper probablement del segle XIX), podrien ser d'un dels dos paperers.

FILIGRANA NÚMERO 19 (fig. 23)

FAMÍLIA: lletres

DESCRIPCIÓ: SL&TA

DIMENSIONS: alçada, 13 mm; amplada, 92 mm

POSICIÓ: central

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3061/444

REFERÈNCIES: no se n'han localitzat.

DADES SOBRE EL FABRICANT: no identificat.

FILIGRANA NÚMERO 20 (fig. 24)

FAMÍLIA: lletres

DESCRIPCIÓ: M A M CEN

DIMENSIONS: alçada total del conjunt, 80 mm; amplada total, 75 mm

POSICIÓ: centrada a la dreta

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3061/444

REFERÈNCIES: no se n'han localitzat.

DADES SOBRE EL FABRICANT: no identificat.

FILIGRANA NÚMERO 21 (fig. 25)

FAMÍLIA: lletres

DESCRIPCIÓ: fragments de lletres, partides longitudinalment, de difícil identificació.

DIMENSIONS: no s'han pogut determinar, per l'estat fragmentari.

POSICIÓ: central

ANY: s/d

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 3116/448

REFERÈNCIES: no se n'han localitzat.

DADES SOBRE EL FABRICANT: no identificat.

FILIGRANA NÚMERO 22 (fig. 26)

FAMÍLIA: lletres

DESCRIPCIÓ: fragment de cartel·la amb lletres

DIMENSIONS: no s'han pogut determinar, per l'estat fragmentari.

POSICIÓ: central

ANY: 1757

DADES DOCUMENTALS: *E-TAc*: 2972/439.

REFERÈNCIES: no se n'han localitzat.

DADES SOBRE EL FABRICANT: no identificat.

A mode de conclusió

Una vegada anotades i referenciades totes les marques d'aigua identificades en aquests deu manuscrits musicals d'Antoni Milà, es poden apuntar les següents consideracions quant a les connexions geogràfiques entre Tarragona i les zones de producció paperera: en primer lloc, cal fer constar que dels 65 papers solts que duen marca d'aigua, 32 mostren l'escut d'Escaladei, 24 mostren diferents dissenys que pertanyen a la zona d'influència de Capellades i 9 duen marques d'aigua que pertanyen a la Riba (fig. 27). El supòsit de partida sostenia que les marques d'aigua dels manuscrits musicals d'Antoni Milà procedirien, en primer lloc, de Tarragona capital; en segon lloc, dels molins propers a Tarragona que pertanyien a Escaladei, i en tercer lloc, de la zona paperera més propera a la ciutat de Tarragona, la Riba. Aquesta suposició, doncs, no s'ha complert al cent per cent, atès que, si bé és cert que quasi la meitat dels papers solts duen la marca d'Escaladei (un 49,23%), el segon lloc d'importació del paper és la zona paperera de Capellades i no la de la Riba. Per tant, amb la ràtio d'obres estudiades no queda demostrada la suposició que els només 33 quilòmetres de distància entre la ciutat de Tarragona i la Riba facilitarien la compra de paper per part de l'arquebisbat a aquesta localitat. Caldrà continuar la investigació en aquest sentit per tal de corroborar o no les dades extretes d'aquest primer estudi.

En segon lloc, pel que fa als papers que duïen la marca d'aigua d'Escaladei, val a dir que és difícil saber amb exactitud de quin molí paperer provenien, ja

que, com he apuntat anteriorment, el monjos cartoixans posseïen diversos molins situats més o menys lluny de la ciutat de Tarragona. És important indicar que en els manuscrits estudiats apareixen dues tipologies diferents de l'escut (fig. 5 i 6), però que existeix com a mínim una tercera tipologia (que apareix en d'altres manuscrits musicals d'Antoni Milà), que caldrà referenciar quan es dugui a terme l'ampliació d'aquest estudi. Cal recordar, per acabar, que el paper que es produïa en els molins que pertanyien a la cartoixa d'Escaladei eren de molta qualitat, de manera que tingueren gran acceptació i això provocà la seva distribució per tota la geografia catalana.

A tall d'exemple, es mostra aquesta varietat de dissenys i zones papereres en el manuscrit *E-TAc*: 3116/448. Aquest manuscrit presenta un 62% de marques d'aigua amb l'escut d'Escaladei i un 38% de marques d'aigua que provenen de la zona paperera de Capellades i la seva àrea d'influència (fig. 28). Els dissenys que provenen de Capellades pertanyen a famílies de gran llinatge que s'establiren en aquella zona paperera amb anterioritat al segle XVIII: Romeu, Romani... La qualitat del paper i també el prestigi que aquestes famílies ja tenien a l'època podrien ser els fets determinants perquè el capítol catedralici escollís el seu paper juntament amb el d'Escaladei (també, com ja s'ha apuntat, de qualitat excel·lent). Un altre motiu podria ser la bona relació qualitat-preu. Aquest aspecte, el pecuniari, era més que important per a la catedral de Tarragona, la qual, a la segona meitat del segle XVIII es trobava en una situació preocupant a nivell econòmic: era una de les seus més pobres d'Espanya. I encara parlant del paper provinent de Capellades, val a dir, també, que tots els papers posteriors al segle XVIII mostren marques d'aigua d'aquesta zona i la seva àrea d'influència. Segons Miquel Gutiérrez i Poch, durant el segle XIX, i mentre el paper continuava anava conquerint mercats, els molins de l'Anoia van prosseguir centrats en paper manual, especialment el blanc. Els dos tipus de paper en què s'especialitzà foren el floret i el paper de fumar. El paper floret de l'Anoia, a part del seu ús per a l'escriptura, era reconegut com a suport per a partitures⁵². Vet aquí, potser, el perquè de la compra d'aquest tipus de paper per part del capítol catedralici: un paper d'alta qualitat i ja destinat, expressament, a la composició i/o còpia de música.

Així doncs, a falta de dades documentals que anotin el lloc de procedència del paper que emprava el capítol catedralici, valgui aquest estudi de les marques d'aigua en deu manuscrits musicals del mestre de capella Antoni Milà com una primera aproximació a l'estat de la qüestió.

52. GUTIÉRREZ I POCH, Miquel. *La indústria paperera...*, p. 197.

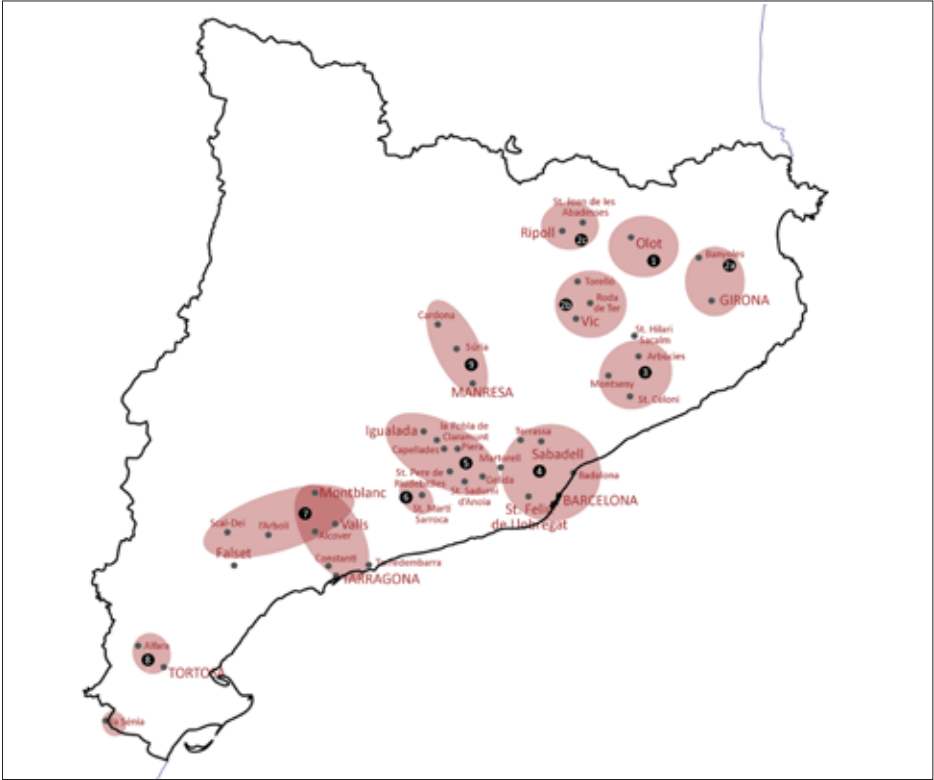

Figura 1. Mapa amb les zones papereres de Catalunya.

Figura 2. Escut de la cartoixa d'Escaladei en una dovella de la porta d'accés al molí paperer de Centelles.

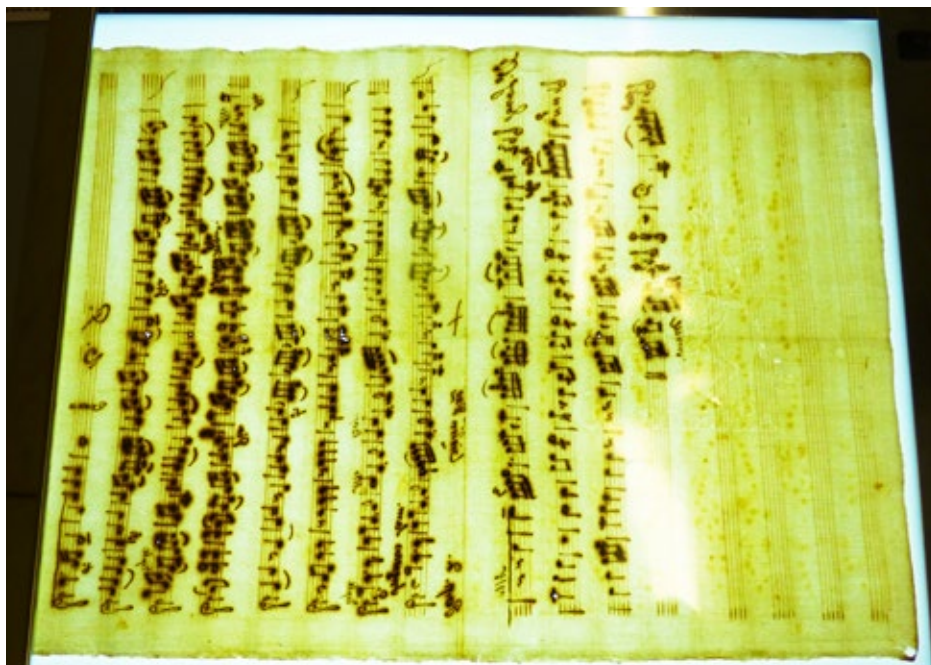

Figura 3. Negatoscopi amb manuscrit musical d'Antoni Milà.

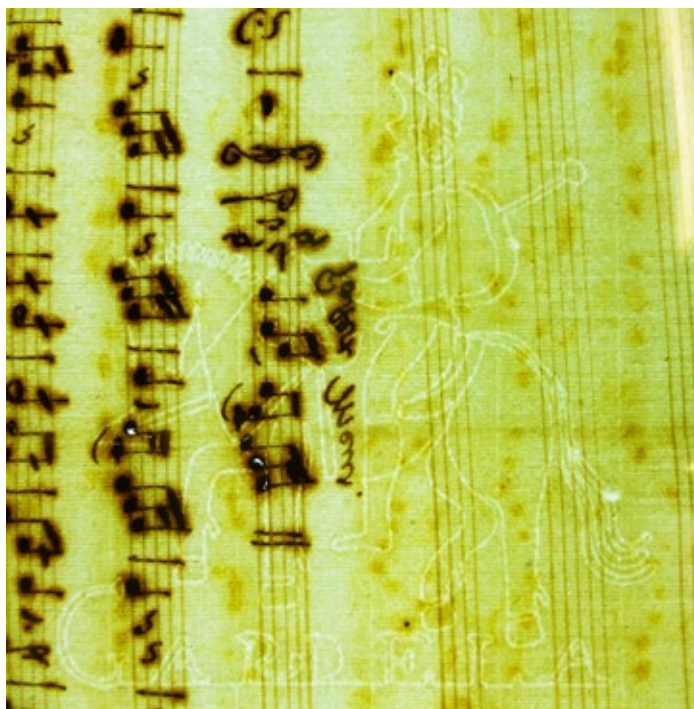

Figura 4. Fotografia digital del Rellonejador al ms. E-TAc: 3050/443, d'Antoni Milà.

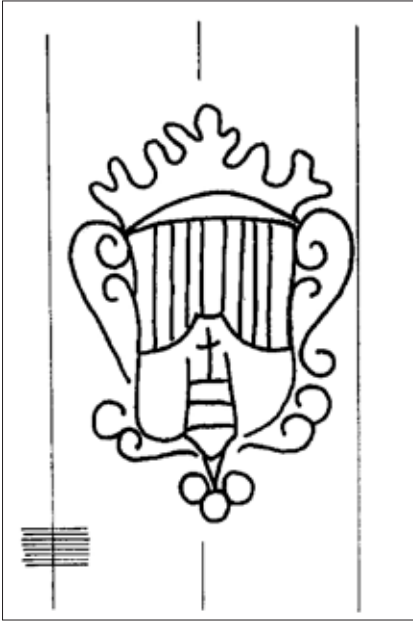

Figura 5. Filigrana 1.

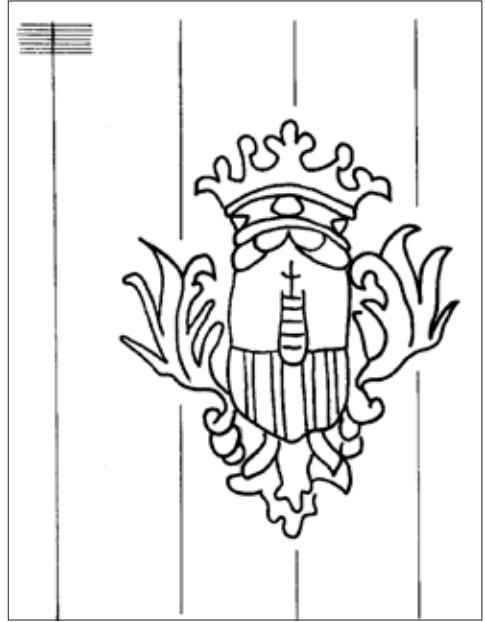

Figura 6. Filigrana 2.

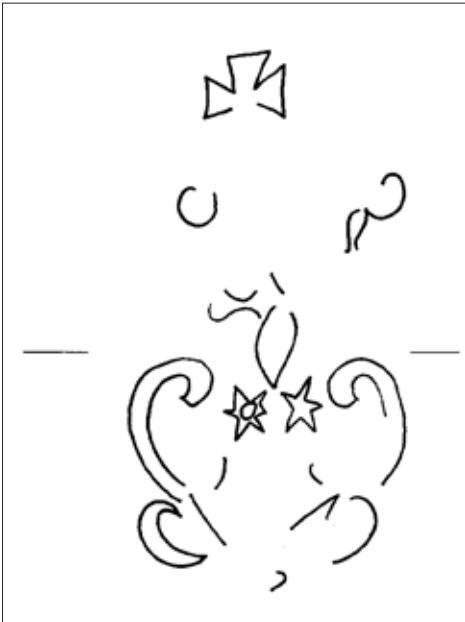

Figura 7. Filigrana 3.

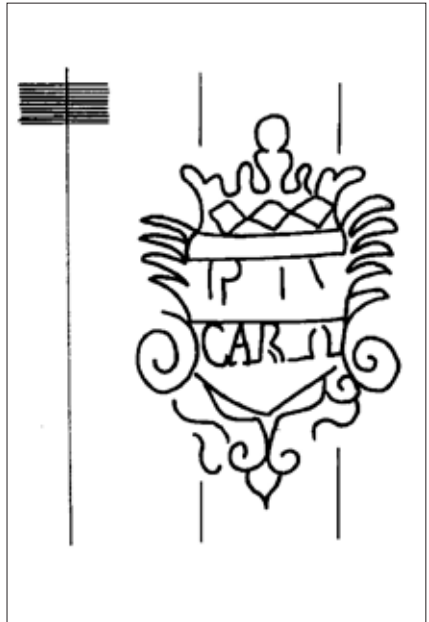

Figura 8. Filigrana 4.

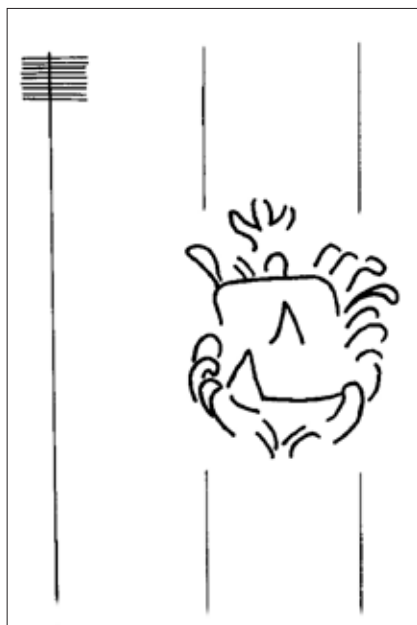

Figura 9. Filigrana 5.

Figura 10. Filigrana 6.

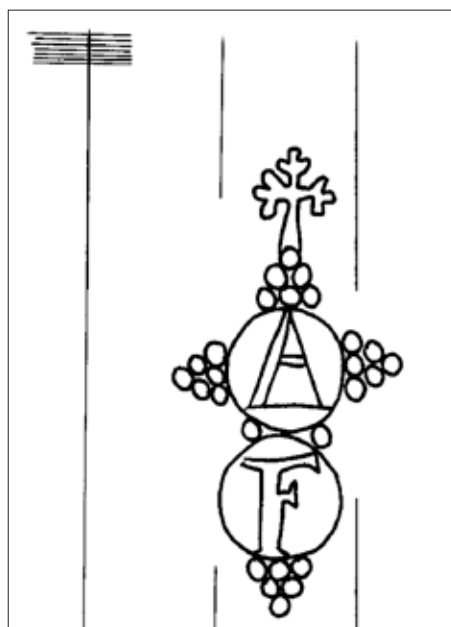

Figura 11. Filigrana 7.

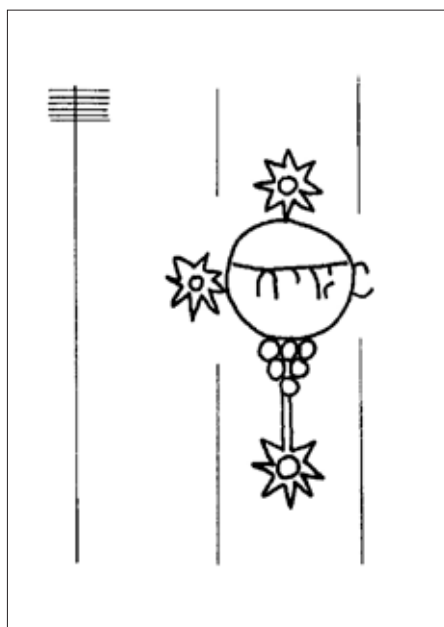

Figura 12. Filigrana 8.

Figura 13. Filigrana 9.

Figura 14. Filigrana 10.

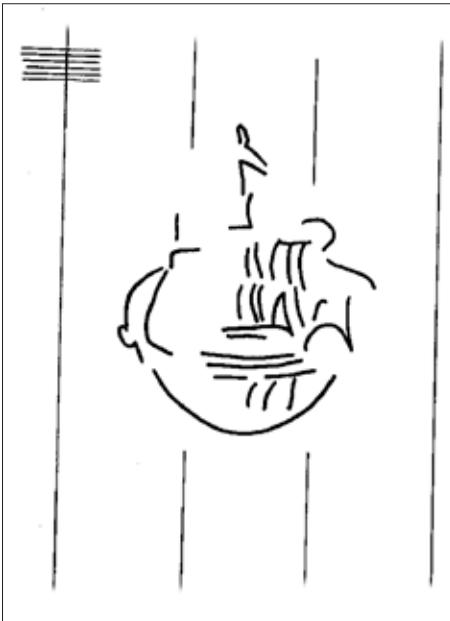

Figura 15. Filigrana 11.

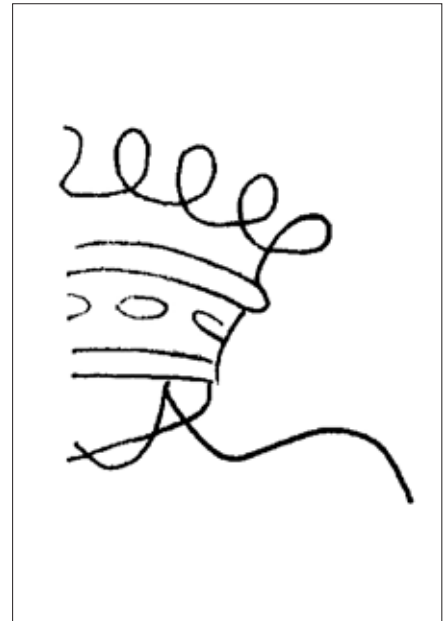

Figura 16. Filigrana 12.

Figura 17. Filigrana 13.

Figura 18. Filigrana 14.

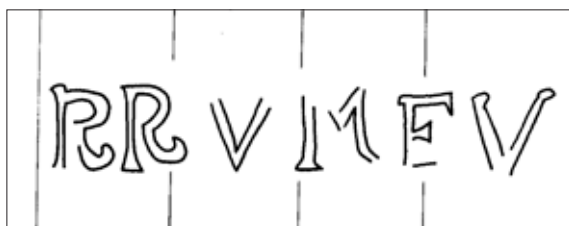

Figura 19. Filigrana 15.

Figura 20. Filigrana 16.

Figura 21. Filigrana 17.

Figura 22. Filigrana 18.

Figura 23. Filigrana 19.

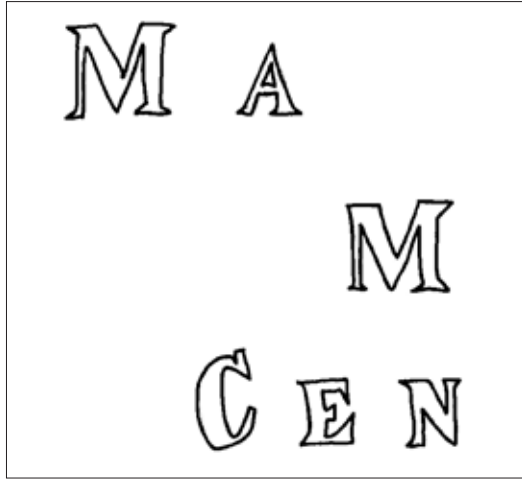

Figura 24. Filigrana 20.

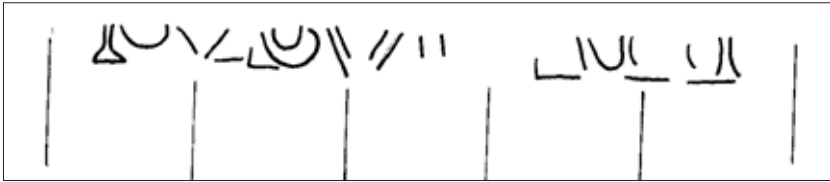

Figura 25. Filigrana 21.

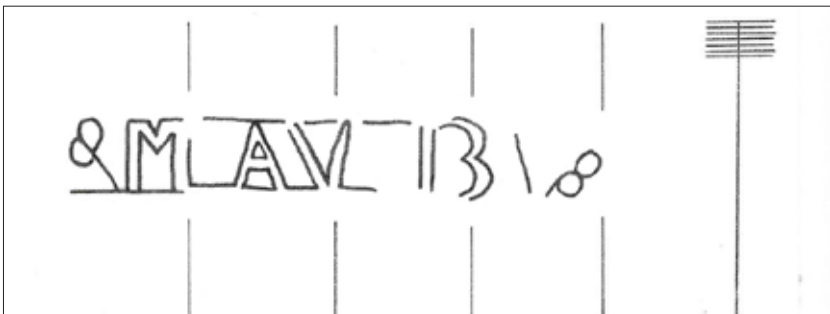

Figura 26. Filigrana 22.

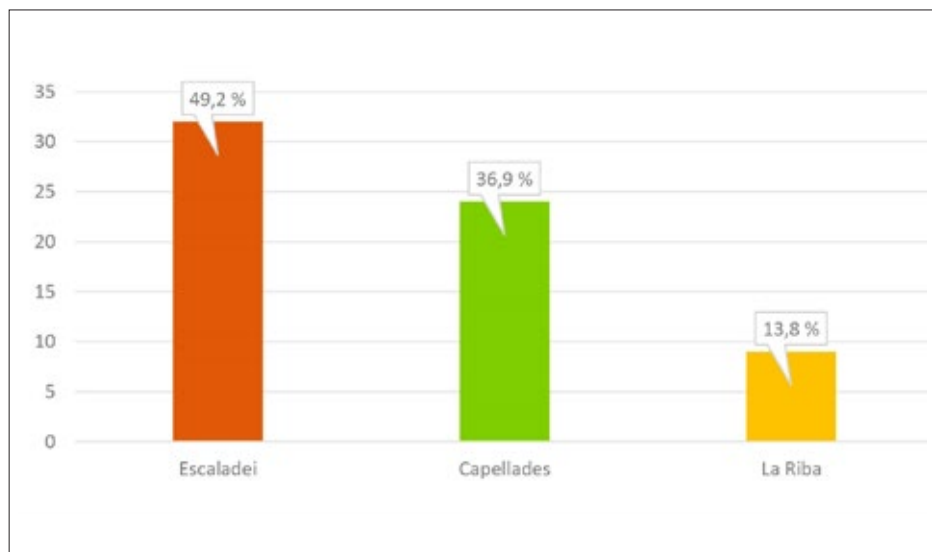

Figura 27. Principals zones papereres en els manuscrits estudiats.

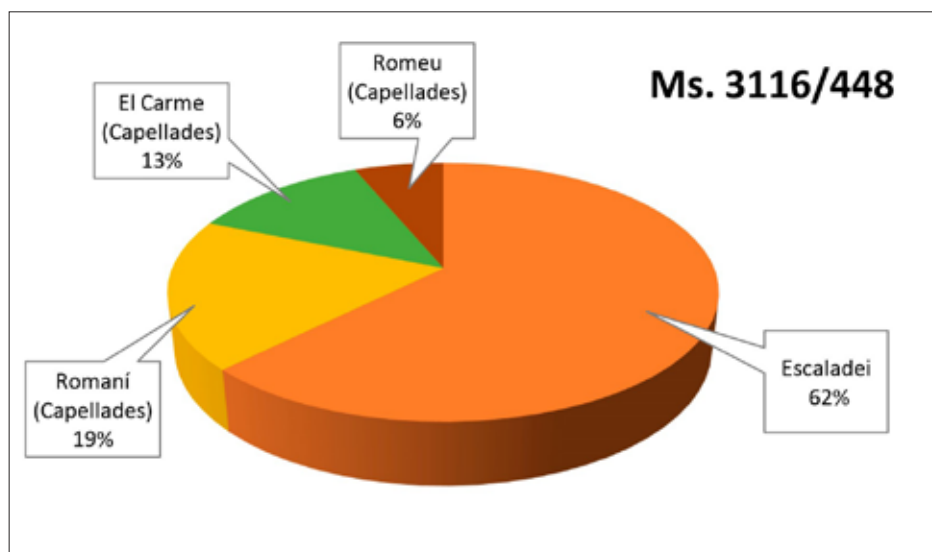

Figura 28. Ms. E-TAc: 3116/448: marques d'aigua.